

ЦЕРКОВНО-КАНОНІЧНЕ ПРАВО ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 2(37), с. 96–102

Здобутки світської візантиністики отримали належну оцінку у працях пізнього часу, проте, церковно-історична візантиністика, насамперед щодо проблеми становлення системи та інститутів церковно-канонічного права, часто опинялася на маргінесі українських наукових студій.

Важливість релігійного сегменту в правовому просторі Східно-Римської імперії зумовила наявність масиву наукових праць, дотичних церковно-канонічному праву Візантії. Характеризуючи стан наукового розроблення цієї проблематики зауважимо, що у світових візантологічних дослідженнях слід чітко виокремити наукову літературу, яка висвітлює суто правові аспекти відносин держави і Церкви. Це зумовлено становленням вивчення церковно-канонічного права та його успіхам в останні десятиліття, зокрема останніми наробками світової візантиністики [10]. Якщо здобутки світської візантиністики отримали належну оцінку у працях пізнього часу, то церковно-історична візантиністика, насамперед щодо проблеми становлення системи та інститутів церковно-канонічного права, часто опинялася на маргінесі українських наукових студій радянської доби [16; 17; 18]. Західна візантологія натовмість розглядала церковну політику як один з визначальних напрямів діяльності уряду Візантійської імперії, а церковно-канонічне право — як стрижневе у правовому просторі імперії, що вигідно вирізняло європейських та американських науковців при розробленні усього комплексу питань цієї тематики.

Визначимо основні напрями та особливості вивчення церковно-канонічного права у світовій візантиністиці.

Особливості церковно-канонічного права Візантійської імперії привертали низку дослідників історії державного управління, історії держави і права. Важливу роль у вивченні та популяризації візантійської нормативно-правової бази відіграли відомі коментатори-каноністи Зонара, Вальсамон і Аристен. Так, Іоанн Зонара, відомий історик-каноніст першої половини XII ст., спочатку обіймав впливові придворні посади, згодом перейшов у монашество і зайнявся науковою діяльністю. Наслідком цієї роботи стала поява “Пояснення священних і божественних правил Святих і славних Апостолів, священних соборів вселенських і помісних і приватних і інших Святих Отців”. Зонара першим відійшов від того порядку подачі соборів, який використовувався до нього відповідно до прийнятого 2 правила VI Вселенського Собору. Згідно з новим підходом спочатку наводилися правила вселенських соборів, згодом помісних і наприкінці — акти окремих церковних ієрархів. У своєму поясненні Зонара дотримувався буквального змісту норм, пояснюючи використану термінологію та їх сутність. Тому зазвичай Вальсамон йде за Зонарою, насамперед при трактуванні тих правил, які не потребують звертання до світських законів. Тому коментарі церковних правил Зонари характеризуються як такі, що вчинені “самим зрозумілим і благочестивим чином”.

Олексій Аристен, номофілакс та економ Константинопольської церкви, підготував у XII ст. коментування скорочених правил. Ці коментарі характеризуються стислістю. В окремих випадках вони містять скорочені частини правила. Ті правила, які, на думку коментатора, не потребують роз'яснення, наведені без них. Знаним коментатором другої половини XII ст. був Феодор Вальсамон. Він народився у столиці і в ході успішного просування у церковній ієрархії зайняв посаду диякона Патріаршої церкви у Константинополі, патріаршим номофілаксом і хартофілаксом, ігуменом Влахернським. За царювання Ісаака Ангела Вальсамона було зведено на Антіохійський Патріарший престол. Однак, з огляду на перебування Антіохії під владою хрестоносців, Вальсамон змушений був виконувати свої патріарші функції з Константинополя. З багатьох канонічних творів Вальсамона найвідоміше "Пояснення священних і божественних правил Святих і Вселенських Апостолів і священних соборів Вселенських і помісних чи приватних і інших Святих Отців і при цьому вказування законів, чинних і нечинних, які містяться у 14 титулах, вміщених перед правилами, складеними за велінням царським і патріаршим". Згадане доручення дали йому імператор Мануїл Комнин і Патріарх Михаїл Анхіал. Проте завершена праця була вже за наступного Патріарха, Георгія Ксифіліна, якому і була присвячена. Перша частина дослідження, яка передуює коментуванню канонів, є поясненням Номоканона Патріарха Фотія, приділена більше світським нормам права, ніж церковним правилами. Пояснення власне церковних правил є другою частиною цієї монументальної праці. Перебування на посаді керівника Патріаршої канцелярії надало йому доступ до багатющої актової практики і можливість ілюструвати свою роботу численними прикладами. Цінність праці Вальсамона зумовлена використанням синодальних та імператорських рішень, а також законів, тексти яких до нас не дійшли. Його використовували і в практичній діяльності. Так, Константинопольський Патріарх Філофей (1362 р.) посилається на авторитет Вальсамона у передмові до Гангр-

ських правил щодо необов'язкового виконання синодального рішення, прийнятого за Патріарха Олексія [34, 6–8].

Дослідники більш пізнього часу, зокрема Шарль Діль, цілком слушно почали розглядати особливості церковно-канонічних норм у контексті системи державного управління Візантійської імперії [5; 6]. Діль відзначив, що Юстиніан успішно суміщав вирішення внутрішньоцерковних питань і законотворчість [5, 30]. Чимало візантологів звернули увагу на правовий статус окремих інститутів Візантійської Церкви, їхній ролі у правовій системі імперії. Зокрема, це стосувалося судових функцій Церкви. Так, російський дослідник І. Медведєв називає єпископський суд найбільш масовим і демократичним видом візантійського суду [26, 7]. О. Кашдан зауважив, що Патріарший суд, поряд з імператорським, міг приймати апеляції на рішення усіх судових інстанцій аж до суду єпарха і квестора [9, 169]. М. Сюзюмов звернув увагу на юридичний апарат єпископа, який забезпечував виконання ним правоохоронних функцій. Дослідник зазначив наявність у єпископа юрисконсульта — едикта, який оформлював цивільні позови згідно з римським правом [39, 154–158].

Окремі дослідники, зокрема К. Н. Успенський, П. Я. Яковенко, Г. Острогорський, звернули увагу на проблеми візантійської екскусії, особливо з огляду на її значення для Візантійської Церкви. Зауважувалася важливість судових прав візантійських монастирів [33]. Принагідно зауважимо, що проблеми екскусії були досліджені не в повному обсязі. Так, П. Яковенко спеціально обмежився вивченням хрисовулів, виданих церковним установам малоазійських областей імперії, островів Егейського і Мармурового морів [43, 2–3].

Вже В. Сметанін зауважував відмінності між церковним і канонічним правом, оскільки церковне право санкціонувалося імператором, тоді як канонічне — Церквою [37, 63]. Г. Курбатов звернув увагу на питання відмінності статусу церковного і монастирського землеволодіння, слушно погодившись з доцільністю відмови у його розгляді,

як єдиного явища [15, 71]. О. Ліпшиц у своїх історико-юридичних етюдах неодноразово звертається до новел, які регламентували статус окремих церковних інститутів. Зацікавила її, зокрема, 9 Новела Льва VI, яка забороняла рабам ставати кліриками. Відповідна тема вже задовго до появи цього акту стала предметом уваги візантійських законодавців [22, 98]. На потрійній єдності державних і церковних настанов, а також пізноантичної правової традиції наголосила К. Хвостова, розглядаючи їх у контексті розуміння візантійцями соціально-економічних процесів у пізній Візантії XIV–XV ст. [40, 5]. Л. Герд підкреслив роль реліквій у візантійському канонічному праві [4]. Я. Щапов зауважив вплив традицій канонічного права Візантії на становлення києво-руської державності [41, 4]. Питанням правового статусу монастирів у Східно-Римській імперії неодноразово приділяв увагу І. Медведєв [25; 26]. Він звернув увагу на особливості форми та змісту низки документів, якими регламентувалися надання Константинопольському Патріархату та окремим монастирям рухомого і нерухомого майна, закріплення за ними привілеїв адміністративно-судового і фінансово-податкового характеру, особливості впливу християнства на порядок оформлення конкретних правовідносин [27]. Особливості інституту невідчуження церковної власності зазначив В. Прозоров [35]. Г. Літаврін зупинявся на правовідносинах, які склалися між державою та окремими церковними інститутами, між монастирями та париками тощо. На ряд указів візантійських імператорів щодо Церкви (зокрема, імператора Льва I) звернув увагу М. Бібіков [2]. Питань правового статусу Церкви у контексті політичного розвитку Візантійської імперії 1025–1204 рр. торкався М. Ангольд [45].

Низку підвалин у розумінні взаємин держави і Церкви, зокрема під час іконоборницького руху, заклав Федір Успенський. З його ім'ям пов'язують діяльність цілої школи візантиністики. За його безпосередньою участю засновано Російський археологічний інститут у Константинополі. Радянська історична наука змушена була визнати його

значення у розробленні гуманітарної проблематики Візантійської імперії, що засвідчили публікації у відновленому “Візантійском временнике” [18]. Сучасний російський дослідник А. Козлов звернув увагу на особливості релігійної діяльності візантійського імператора Анастасія I з другої половини його правління — з 90-х років V ст. до 518 р. [13]. У низці своїх публікацій він детально простежив роль Церкви у виробленні та реалізації державної політики Візантії, а також вплив урядової політики на розвиток Церкви як соціального інституту. Окрему його увагу привернула антиеретична політика Руфіна наприкінці IV ст., зокрема акти та дії проти євноміан [12, 72–73]. Проблеми взаємин держави і Церкви Візантії побіжно розглядалися у дослідженнях, присвячених правовим, політико-ідеологічним і філософським питанням розвитку Візантійської імперії. Окрему увагу монастирському господарству приділили М. Морозов, А. Войтенко. Суд і правова культура Візантійської імперії привернули увагу І. Медведєва, Г. Літаврїна, К. Хвостової, В. Сметанїна, Л. Герда, Ю. Віна, Т. Шамгунової, А. Величко, С. Красікова, С. Гагена. Проблеми адміністрації і управління імперії розкривали В. Степаненко, Г. Літаврін. Політична ідеологія імперії означувалася у дослідженнях І. Чичурова, І. Медведєва, К. Хвостової, М. Поляковської, А. Муравйова, Л. Андреєвої [10, 4]. На думку Я. Щапова, реформа церковного управління Київської Русі була проведена Великим князем Володимиром між 996 і 997–998 рр. За основу ним була взята саме візантійська модель управління Церквою як найоптимальніша [42, 28].

Чимало західних дослідників цікавилось генезою статусу Візантійської Церкви у системі державного управління, зокрема після падіння Візантійської імперії. Так, відомий британський учений Стівен Рансимен (1903–2000 рр.) приділив увагу зміні становища Константинопольського Патріархату з 1453 до 1821 р., коли проти турків спалахнуло грецьке повстання [36]. Італійський дослідник Джіно Луццато як одну з причин приниження гідності римлян після входження Італії до складу Візантії називає нав'язування

регіону прийнятих в імперії теологічних трактувань [23, 161]. Французький історик Жак Ерс підкреслює прагнення Римської курії поширити свою владу на Православний Схід шляхом унії (Ферраро-Флорентійської), справедливо відзначаючи її нерівноправність [44, 16–17]. У. Мак-Ніл вказує на те, що опір населення Сирії та Єгипта релігійним ортодоксам столиці проклав дорогу мусульманським завоюванням цих регіонів [24, 562]. Окремо увагу Джона Ф. Хелдона привернула державна політика Візантійської імперії у контексті ісламо-християнських соціокультурних і політико-правових відносин [46]. Суттєвих особливостей політико-правових відносин Візантії та Арабського світу під час Мусульманського ренесансу торкнувся швейцарський дослідник Адам Мец [28]. Претензії Візантії на лідерство у Християнському світі підкреслював французький науковець Жак Ле Гофф [19, 48]. Американський історик Джозеф Г. Лінч визначав Візантійську Церкву важливим спадкоємцем нормативного християнства IV–V ст. На його думку, православне християнство лежало в основі уявлень візантійців про імперію [20, 41–42].

Сучасна соціальна концепція Української Православної Церкви розглядає досвід християнізації права за Юстиніана як успішний завдяки тому, що імператор усвідомлював позитивну місію Церкви як благодатного Христового тіла у боротьбі з гріховністю язичницької пізньоантичної спадщини і світського, яке навіть і за християнської доби несе ознаки цієї гріховності [32, 22–23]. Новітня українська візантиністика фактично проходить етап свого становлення, попри давні традиції, закладені ще в Київському університеті Святого Володимира. Чимало видатних російських візантиністів тією чи іншою мірою були пов'язані з Києвом. Так, Ф. Терновський під час свого перебування тут близько десятка публікацій присвятив Візантії і безпосередньо Візантійській Церкві. Серед них його докторська дисертація (1875 р.) і праця “Грекосхідна церква в період вселенських соборів” (1883 р.) [38, 13]. Чимало уваги церковній історії Візантії було приділено у структурі діяльності

Київської духовної академії. У спеціальному товаристві, створеному при КДА — Київському Церковно-історичному та археологічному товаристві, слухалися спеціальні реферати. Зокрема, Ф. Терновський зробив у 1882 р. доповідь, присвячену церковним старожитностям на Афоні, Дрездені, Берліні [14, 204].

Слід зауважити існування наукових центрів відповідного напрямку у Львові та Харкові, розвідки київських та кримських візантологів. Окремі дослідження, що торкалися окресленої тематики, були підготовлені в Інституті сходознавства імені Агатангела Кримського НАН України та його кримському відділенні, на кафедрі історії Стародавнього Сходу і Середніх віків КНУ імені Тараса Шевченка. Достатньо вагома робота щодо вивчення політико-правової спадщини Візантії, її впливу на європейські процеси, ведеться на кафедрі історії Середніх віків та візантиністики Львівського університету імені Івана Франка. Проблеми церковно-канонічного права піднімалися у ході підготовки навчальних програм Київської Духовної Академії УПЦ Київського Патріархату. Наслідком розроблення курсу з візантиністики, який викладався на філософсько-теологічному факультеті Чернівецького університету, став посібник за авторством В. Балуха [1].

Окремо зазначимо вагомість візантинознавчих студій у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна [11]. Ці традиції вивчення візантійського права були закладені одразу по заснуванні університету в Харкові. Найбільш ранньою прийнято вважати працю професора юриспруденції І. Ф. Тимковського “Порівняння Юстиніанових законів з російськими” (1808 р.), яка, на жаль, до нашого часу не дійшла. За цю працю Геттінгенське вчене товариство обрало його наступного року до своїх членів. Наступного року з'явилася нова праця І. Ф. Тимковського “Про застосування знань щодо стану і цілі держави”. Розгляд цим вченим впливу візантійського законодавства на вітчизняне та західноєвропейське право визначило один з головних напрямів розвитку візантиністики у Харківському університеті.

В актовій промові харківського ад'юнкта філософії І. Ланга "Про вивчення юридичних і політичних наук" (1810 р.) відзначалося непересічне значення римсько-візантійського права у світовій історії. З цією оцінкою свого попередника погоджувалися у 1820–1830-х роках ад'юнкти університету К. Михайловський та Г. Гордеєнков. К. Михайловський у "Промові про початок і походження Російського законодавства" (1823 р.) відзначив, що розселення слов'ян на Балканах сприяло поширенню серед них норм візантійського права [21, 51–52].

Зростанню інтересу до проблем історії державного управління Візантії, історії держави і права імперії, системи візантійського церковно-канонічного права слугує створення українськими вченими відповідних інтернет-ресурсів, які сприяють обміну власними науковими здобутками та обговоренню останніх зарубіжних публікацій із візантиністики [7]. Пожвавленню цікавості до історії держави і права Візантії сприяв Міжнародний симпозіум "Номо Вузантинус серед ідей та речей", організований спільно кафедрою історії стародавнього світу та середніх віків і Центром болгаристики та балканських досліджень Харківського національного університету імені В. Каразіна 1 липня 2010 р. Пленарне засідання симпозіуму його учасники присвятили видатним візантиністам Ігореві Шевченку та Геннадієві Літаврину, які відійшли у Вічність наприкінці 2009 р. [8]. Ролі правової спадщини Візантії у міжнародному праві середніх віків торкнулася український правник О. Буткевич [3]. Низку наріжних норм та інститутів візантійського церковно-канонічного права (особливості еволюції канонічних актів [30], взаємовпливу церковної ієрархії та нормотворчості [31], податкових та адміністративних привілеїв Церкви і монастирів [29] тощо) було досліджено і нами.

Підсумовуючи зауважимо, що проблеми церковно-канонічного права Візантії достатньо повно висвітлені у зарубіжній та вітчизняній науковій літературі. Якщо здобутки світської візантиністики отримали належну оцінку у працях пізнього часу, то церковно-історична візантиністика, насамперед щодо

проблеми становлення системи та інститутів церковно-канонічного права, часто опинялася на маргінесі українських наукових студій радянської доби. Західна візантиністика, натомість, розглядала церковну політику як один з визначальних напрямів діяльності уряду Візантійської імперії, а церковно-канонічне право як стрижневе у правовому просторі імперії, що вигідно вирізняло європейських та американських науковців при розробленні усього комплексу питань цієї тематики.

Питання церковно-канонічного права Візантійської імперії мають розглядатися у контексті як загальної управлінсько-регуляторної діяльності держави, так і процесу становлення системи церковно-канонічного права у тогочасній Європі загалом. Водночас потребують додаткової уваги питання, пов'язані з поглибленням розуміння ключових засад державної політики щодо Церкви. Насамперед це стосується дискусії навколо ключових проблем нормативно-правового забезпечення державної політики у конфесійній сфері (актів, спрямованих на забезпечення матеріальних позицій Церкви, інституту невідчужуваності церковної і монастирської власності, судові привілеї Церкви і окремих монастирів, співвідношення церковного і канонічного права, відображення у їхніх нормах пізньоантичної традиції). Слід додатково дослідити і питання, пов'язані з поглибленням розуміння співвідношення ключових інститутів церковно-канонічного права, зокрема правового статусу монастирів у сфері володіння рухомим та нерухомим майном на різних етапах розвитку візантійського права.

Література

1. Балух В. О. Візантиністика: Курс лекцій. — Чернівці: Книги – XXI, 2006. — 606 с.
2. Бибииков М. В. "Великие Василевсы" Византийской империи: к изучению идеологии и эмблематики сакрализации власти // Священное тело короля: ритуалы и мифология власти / Отв. ред. Н. А. Хачатурян. — М.: Наука, 2006. — С. 29–51.

3. Буткевич О. В. Міжнародне право Середніх віків: Монографія. — К.: Вид-во Гуманіт. літ-ри, 2008. — 672 с.
4. Герд Л. А. Реликвии в византийском и поствизантийском каноническом праве // АДСВ. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2011. — Вып. 40. — С. 60–78.
5. Диль Ш. Юстинианъ и византийская цивилизация въ VI вѣкѣ: Пер. с франц. — СПб.: Тип. Альшлуера, 1908. — XXXIV + 687 с.
6. Диль Ш. Основные проблемы византийской истории: Пер. с франц. и предисл. Б. Т. Горянова; под ред. С. Д. Сказкина. — М.: Гос. Изд-во иностр. л-ры, 1947. — 184 с.
7. Домановський А. М. Відтворення віртуальної Візантії, або Василевс. “De administrando “Візантійською цивілізацією” засобами Інтернету” // Метод. вісн. іст. фак-ту Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. — Х., 2012. — № 10. — С. 7–19.
8. Домановський А. М. Міжнародний симпозіум “Ното Byzantinus серед ідей та речей” / А. М. Домановський, О. В. Файда // УІЖ. — 2011. — № 1. — С. 222–228.
9. Каждан А. П. Государство и церковь во второй половине IX–X вв. // История Византии. — В 3 т. — Т. 2; отв. ред. тома А. П. Каждан. — М.: Наука, 1967. — С. 155–171.
10. Карпов С. П. Российское византиноведение сегодня: школы, итоги и перспективы // Российское византиноведение: Традиции и перспективы: Тезисы докладов XIX Всерос. науч. сессии византинистов, Москва, 27–29 янв. 2011 года. — М.: Изд-во МГУ, 2011. — С. 3–12.
11. Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету: До 25-річчя заснування / Авт.-уклад. В. І. Кадеєв. — Х.: НМЦ “МД”, 2003. — 136 с.
12. Козлов А. С. Борьба между политической оппозицией и правительством Византии в 395–399 гг. // АДСВ. — Свердловск, 1976. — Вып. 13. — С. 68–82.
13. Козлов А. С. Политическая оппозиция Византии на рубеже V–VI вв. // АДСВ. — Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 1998. — Вып. 29. — С. 59–78.
14. Крайній К. К. Дослідження церковної історії в Київському Церковно-історичному та археологічному товаристві 1872–1920 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. — 07.00.06: історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни; КНУ ім. Тараса Шевченка. — К., 2004. — 265 с.
15. Курбатов Г. Л. К вопросу о судьбах византийского города в VII в.: Некоторые замечания // ВВ. — Т. 55 (80). — Ч. 1. — 1994. — С. 69–74.
16. Лебедева Г. Е. Из истории отечественной церковно-исторической науки / Н. А. Скабаланович, Г. Е. Лебедева // АДСВ. — Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 2000. — Вып. 31. — С. 360–369.
17. Лебедева Г. Е. Из истории изучения канонического права в России / А. С. Павлов, Г. Е. Лебедева // АДСВ. — Екатеринбург: Урал. гос. ун-т: Волот, 1999. — Вып. 30. — С. 328–337.
18. Лебедева Г. Е. К истории изучения творческой биографии академика Ф. И. Успенского (Петроградско-ленинградский период жизни Ф. И. Успенского, судьба научного наследия) / Г. Е. Лебедева, В. А. Якубский // АДСВ. — Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 2004. — Вып. 35. — С. 255–264.
19. Ле Гофф Ж. Рождение Европы / Пер. с франц. А. Поповой; предисловие А. О. Чубарьяна. — СПб.: Alexandria, 2008. — 398 с.
20. Лінч Д. Г. Середньовічна церква: Коротка історія: Пер. з англ. В. Шовкун. — К.: Основи, 1994. — 492 с.
21. Лиман С. И. Византистика в трудах ученых Харьковского университета (1804–1917 гг.) / С. И. Лиман, С. Б. Сорочан // Дриновский збірник. — Х.; Софія: Академ. вид-во ім. проф. М. Дринова, 2008. — Т. 2. — С. 51–68.
22. Липшиц Е. Э. Законодательство и юриспруденция в Византии IX–XI вв. Под ред. В. И. Рутенбурга. — Л.: Наука, Ленинград. отд., 1981. — 246 с.
23. Луццато Дж. Экономическая история Италии. Античность и Средние века / Пер. с итал. М. Л. Абрамсон; под ред. С. Д. Сказкина. — М.: Изд-во иностр. лит., 1954. — 455 с.
24. Мак-Нил У. Восхождение Запада. История человеческого сообщества / Пер. А. Галушка, Е. Т. Маричев, Г. Э. Мирам, В. К. Петров. — К.: Ника-Центр. — М.: Старклайт, 2004. — 1064 с.
25. Медведев И. П. Дипломатика частного византийского акта // Проблемы источниковедения западноевропейского средневековья // Сб. статей и материалов / Под ред. В. И. Рутенбурга. — Л.: Наука, Ленинград. отд., 1979. — С. 124–147.
26. Медведев И. П. Правовая культура Византийской империи. — СПб.: Алетейя, 2001. — 576 с.
27. Медведев И. П. Очерки византийской дипломатики (частноправовой акт). — Л.: Наука, Ленинградское отд-е, 1988. — 262 с.
28. Мец А. Мусульманский ренессанс / Пер. с нем., предисл. и библиогр. и указатель Д. Е. Бертельса; отв. ред. В. И. Беляев. — [2-е изд.] — М.: Глав. ред. восточ. л-ры. изд-ва “Наука”, 1973. — 473 с.
29. Омельчук В. В. Податкові та адміністративні привілеї церкви і монастирів Візантійської імперії // Наук. записки Ін-ту законодавства Верховної Ради України. — 2012. — Вип. 5. — С. 52–54.
30. Омельчук В. В. Особливості еволюції канонічних актів у правовому просторі Візантійської імперії //

Наук. записки Ін-ту законодавства Верховної Ради України. — 2012. — Вип. 6. — С. 17–21.

31. Омельчук В. В. Церковна ієрархія та нормотворчість у Візантійській імперії // Правничий часопис Донецького нац. ун-ту. — 2012. — № 2. — С. 232–240.

32. Основи соціальної концепції Української Православної Церкви: Ухвалено Ювілейним Архієрейським Собором РПЦ та Архієрейським Собором УПЦ. — К.: ІВЦ УПЦ, 2002. — 80 с.

33. Острогорский Г. А. К истории иммунитета в Византии // ВВ. — Т. XIII. — 1958. — С. 55–106.

34. Правила Святых Апостоль, Святых Соборовъ, Вселенскихъ и Поместных, и Святыхъ Отець съ толкованіями. — М.: Издание Москов. общества любителей духовнаго просвещенія, 1876. — Репринт [предисловие д-ра ист. наук А. И. Сидорова]. — М.: Паломник, 2000. — VIII+12+626 с.

35. Прозоров В. Б. Собор 530 г. в Салоне и проблема достоверности документов, включенных в “Большую Салонскую историю” // Вестник РГНФ. — 2000. — № 3: 2000 лет христианской культуры. — С. 48–61.

36. Рансимэн С. Великая церковь в пленении. История греческой церкви от пленения Константинополя в 1453 г. до 1821 г. / Пер. с англ. Л. А. Герд. — СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2006. — 464 с.

37. Сметанин В. А. Узловые проблемы византийского права // АДСВ. — Екатеринбург: Урал. гос. ун-т: Волот, 1999. — Вип. 30. — С. 62–64.

38. Сорочан С. Б. Ф. А. Терновский (1838–1884) — исследователь истории Византии / С. Б. Сорочан, С. И. Лиман // Науч. ведом. Белгородского гос. ун-та. — Серия: История. Политология. Экономика. — 2007. — № 1 (32). — С. 11–19.

39. Сюзюмов М. Я. Христианская церковь в IV–VI вв. // История Византии. — В 3 т. — Т. 1 / Отв. ред. тома: З. В. Удальцова. — М.: Наука, 1967. — С. 144–163.

40. Хвостова К. В. Социально-экономические процессы в Византии и их понимание византийцами-современниками (XIV–XV вв.). — М.: Наука, 1992. — 191 с.

41. Щапов Я. Н. Византийское и югославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. — М.: Наука, 1978. — 291 с.

42. Щапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси в XI–XIII вв. — М.: Наука, 1989. — 232 с.

43. Яковенко П. А. Къ исторіи иммунитета въ Византии. — Юрьевъ: Тип. Эд. Бергмана, 1908. — 71 с.

44. Эрс Ж. Повседневная жизнь папского двора времен Борджиа и Медичи. 1420–1520 / Пер. с франц. И. А. Бессоновой; науч. ред. Ф. М. Памфилов. — М.: Молодая гвардия, 2007. — 220 с.

45. Angold M. Cesarstwo Byzantynskie. 1025–1204: Historia polityczna [prz. Władysław Brodzki]. — Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo, 1993. — 350 s.

46. Haldon John F. The Byzantine Empire // The Dynamics of Ancient Empires: State Power from Assyria to Byzantium [edited by Ian Morris and Walter Scheidel]. — New York: Oxford University Press, 2009. — P. 205–254.

Систематизовано та узагальнено основні напрями вивчення проблем церковно-канонічного права Візантійської імперії як у вітчизняній, так і в зарубіжній науці. Наголошується, що питання церковно-канонічного права Візантійської імперії мають розглядатися у контексті загальної управлінсько-регулятивної діяльності держави і процесу становлення системи церковно-канонічного права у тогочасній Європі в цілому.

Систематизированы и обобщены основные направления изучения проблем церковно-канонического права Византийской империи как в отечественной, так и зарубежной науке. Отмечается, что вопросы церковно-канонического права Византийской империи должны рассматриваться в контексте общей управленческо-регулятивной деятельности государства и процесса становления системы церковно-канонического права в тогдашней Европе в целом.

Systematized and generalized to the analysis of problems of church canon law Byzantine Empire, both in domestic and in foreign, science. It is noted that the issue of church canon law Byzantine Empire should be considered in the context of both general management and regulatory activities of the state and the process of formation of the church canon law at that time in Europe as a whole.

Надійшла 4 березня 2013 р.